

„... amit megkötöttetek, oldjátok fel,
amit bezártatok, nyissátok ki!”

A karantén határai a 18. századi pestisjárványok
idején a Pécsi Egyházmegyében*

Bruno Drusinecz ferences hitszónok, a pécsi járványkórház kihelyezett lelkésze akkor veszítette el végleg a türelmét, amikor még hónapokkal a felgyógyulása és a pestis elvonulása után is karanténba kényszerítették. Nem ő volt az egyetlen ember Pécsen, aki fellázadt a pestises idők szigorú rendszabályai ellen, amiket a hatóságok hirtelen és erőszakkal léptettek életbe. A vesztegzárak, védvonalak, lezárások, a gyülekezési korlátozások, a kijárási tilalmak teljesen felforgatták a Rákóczi-szabadságharc hadi eseményei nyomán épp csak magukhoz térő pécsiek életét, akár csak a Dél-Dunántúl többi mezővárosi és falusi közösségének mindennapjait.

Sokan és sokféleképpen igyekeztek kitágítani a hatósági intézkedések által behatárolt egyéni és közösségi mozgásteret, a szó szoros és átvitt értelmében egyaránt. Dolgozatomban ezekre a határsértésekre összpontosítok, amikor a pécsi pestisjárványok idején alkalmazott rendeletek hatásait vizsgálom meg. Először a mindennapi élet rendjét átíró, elsősorban a szabad mozgást és a gyülekezés szabadságát új határok közé kényszerítő rendelkezések elleni egyéni vagy csoportos szabályszegéseket veszem számba mint a határsértés jellegzetes formáit. Majd a határvédelem egy sajátos, de a járvány idején szintén a hatóságok által előírt vagy szabályozott módjára térek rá akkor, amikor a közösség fizikai és szimbolikus (szakrális) határait újra kijelölő, megerősítő rituálékat mutatom be.

Vizsgálatom középpontjában a Pécs városát és a Pécsi Egyházmegyét érintő 1710-es és 1713-as pestisjárványok állnak, amelyekről Nagy Lajos írt alapos ismertetést.¹ Idő- és térbeli viszonyítási pontokként egyrészt a korábbi (1690 vagy 1691) és a későbbi (1738–39) országos járványokat, másrészt olyan településeket jelöltem ki, ahonnan részletes leírásokat és hasonló eseteket ismerünk: Pozsonyt,

* Kutatásomat a *Néphit, népi vallás, mentalitás, 16-21. század: digitális adatbázisok, enciklopedikus összefoglalások* NKFI 132535 sz. projekt, valamint az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs keretprogramjából a Marie Skłodowska-Curie 898740 sz. támogatási megállapodása támogatta.

¹ Nagy 1982.

Debrecen és Kecskemétet.² Támaszkodom még a korábbi kutatásom eredményeire, amelyben az orvoslás és az egészségügy újkori piacát írtam le a Dél-Dunántúl falusi és mezővárosi közösségeiben a gyógyítás szereplőinek – a betegeknek és a gyógyítóknak – a nézőpontjából.³ Ebben a vizsgálatomban különös figyelmet szenteltem a 18. századi pestisjárványoknak, mivel kulcsszerepet játszottak a Pécsi Egyházmegye területén fekvő és a pécsiek által is ismert és látogatott máriagyűdi kegyhely létrejöttében. A csodatevő gyűdi Szűz Mária szabadította meg az eszékieket az 1709 és 1711 között dúló pestisjárványtól.⁴

A kora újkorban a pestis elleni védekezést császári rendeletek szabályozták a Habsburg Birodalomban. A mintegy tucatnyi rendelkezés részletes ismertetésére itt nincs lehetőség, így az alábbiakban I. Lipót 1680-ban kiadott *Infections Ordnungja* alapján foglalom össze a térhasználatot szabályozó előírásokat.⁵

Az intézkedések elsősorban a pestis behurcolását és terjesztését kívánták megakadályozni. Ide tartozott a települések bezárása, határaik megerősítése és fokozott ellenőrzése, az ellenőrző pontok kijelölése, a fertőzésgyanús emberek és áruk számára a veszteglőhelyek kialakítása. További határok meghúzását írták elő a rendeletek akkor, ha a járvány már felütötte a fejét a közösségben. Ekkor az elkülönítés még szigorúbb lett: a fertőzötteknek külön kórházakba kellett menniük, ahol a személyzet csak a pestises betegekkel érintkezhetett. A fertőzöttekkel egy háztartásban élő egészségesek választhattak: vagy vállalták, hogy a házukba, lakásukba zárva maradnak, ahol naponta ellenőrzik őket a hatóságok, vagy önként távoznak az elkülönítő helyekre, és házukat, lakásukat lezárják. A pestisben meghaltak számára külön temetőt létesítettek, sírjaikba oltott meszet öntöttek, hogy a holttestek mérgező kigőzölgését és a pestis terjedését megakadályozzák. A fertőzöttekkel érintkező tárgyakat megsemmisítették, vagy csak alapos fertőtlenítés után vették újra használatba.

A településeknek tehát a határaikon belül kellett ellenőrzés alatt tartani a lakosságot. A járvány terjedését ezen túl a katonai állomáshelyek között létesített védvonalakkal (*Linien*) próbálták megfékezni. Akárcsak a városok határaiban, a védvonalak mentén is ellenőrző pontokat és veszteglőhelyeket (*Kontumazien*) kellett kialakítani, ahol az emberek és az áruk átvizsgálását és a fertőtlenítést végezték. Itt kellett várakozniuk a karantén idején a fertőzött helyekről érkezőknek. A kordonok mentén a katonák folyamatosan járőröztek, és feltartóztatták az át-

² Pozsony: Vámosy 1901; Debrecen: Magyary-Kossa 1929, Moess 1975, Moess–Román 1980, Kristóf 2020; Kecskemét: Novák 1982, 2016; Székely 2019; Szentgyörgyi 2020.

³ Kis-Halas 2020: 42–48.

⁴ Kis-Halas 2020: 165–169.

⁵ Linzbauer 1852: 276–296, 299–301, 302–304, 311–329, 342–371.

haladni akarókat.⁶ Az 1709. december 27-i nyílt parancs három védvonalról rendelkezett. Pécs és környéke az első védvonalon feküdt, ami Esztergomtól Székesfehérváron, Veszprémen, Sümegen, Simontornyán, Pécsen, Szigetváron, Siklóson, Eszéken, Vukováron, Újlakon át Péterváradig húzódott. Pécs tehát a védvonal egyik kiemelt állomása is volt egyben, így érthető, hogy a járványvédelem megszervezésére egyenesen Bécsből küldtek szakembert.

A karantén határai Pécssett

A kora újkorban a pestis jellemzően a háborús időszakokban jelentkezett, a hadi eseményekkel együtt vagy közvetlenül utánuk.⁷ A visszafoglaló háborúkat követően Pécssett és környékén 1690-ben (vagy 1691-ben) ütötte fel a fejét, majd a 18. század első felében az 1709–1711-es országos járványhoz kapcsolódva előbb 1710 októberében jelent meg, majd 1713 augusztusában ismét visszatért.⁸ Csaknem három évtizeddel később, a Balkán felől induló újabb járványhullám idején, 1739 és 1741 között szedte áldozatait a Pécsi Egyházmegyében és a szomszédos területeken.

Pécssett az 1710-es és az 1713-as járványügyi intézkedésekről vannak részletesebb információink a tanácsülési jegyzőkönyvekből és a számadáskönyvekből. Ezekből azt látjuk, hogy 1710-ben a városi tanács meglehetősen késéssel reagált a Pécsset a közeli Ürög falu felől elérő pestisre. Csak az első három pécsi áldozat – Lukacsovics Elia, a felesége és újszülött gyermekük – október 22-i temetése után, az október 23-i tanácsülésen határozott a testület arról, hogy a járvány (*Contagion*) ügyében cselekedni kellene. Öt nap elteltével, vagyis október 29-én döntöttek a járványkórház (*Lazaret*) kialakításáról. Ezt egy pécsi polgár akkor még romosan álló, a városfalon kívüli majorépületében, az akkori Szent Rókus-templom szomszédságában (*neben der St. Rochus Kirchen*)⁹ szándékoztak berendezni. November 9-én száz forintot utaltak ki az épület rendbetételére és a járványkórház költségeire, de végül semmi sem történt ebben az ügyben.¹⁰ Az október 29-i ülésen a

⁶ Magyary-Kossa 1929: 120.

⁷ Őri 2005.

⁸ Nagy 1982: 117–118.

⁹ A jezsuiták a kápolnát Idrisz baba türbájéből alakították át. Dedikációja azt is jelzi, hogy már az 1690-es pestisjárvánnyal is kapcsolatba hozható. Ezt a feltevést erősíti, hogy nemcsak Szent Rókus, hanem más pestisszentek, Szent Rozália és Borromei Szent Károly neve is szerepel a kápolnával kapcsolatos forrásokban, lásd: Sudár–Varga–Varga J. 2020: 287.

¹⁰ MNL BaML IV.103. Pécs város tanácsának iratai (1681–1868) a. Tanácsülési Jegyzőkönyv 81; Nagy 1982: 117.

magisztrátus a város mennyei védelméről is gondoskodott: a tanácsstagok a város egész közösségének a nevében fogadalmat tettek a Havas Boldogasszonynak (*ad S. Maria ad Nives*), hogy a járvány elhárításáért szerdánként tartózkodnak a korlátlan (*ad libitum*) húsevéstől (*Fleisch im Mund zunehmen*), továbbá minden nap 10 órai kezdettel imaórát tartanak.¹¹ Ez a rendelkezés nyilvánvalóan utalt a korábbi, 1683-ban dúló járványt követő fogadalomra, aminek eredményeképpen fel is épült a Havas Boldogasszonynak szentelt kápolna a város felett.¹² 1710. november 9-e után a tanácsülési jegyzőkönyvekben nem található további pestisről szóló intézkedés, holott egészen január 11-ig folyamatos volt a járvány miatti halálozás.¹³ Mintha a tanács csupán a mennyei védelemben bízott volna. A források hiányában persze ezt nem állíthatjuk biztosan, de a császári ordók előírták a különböző bűnbánati rítusok elvégzését. Az 1680. október 1-jén kiadott rendeletben például az *Edle schöne Himmelsstern* kezdetű imát kellett naponta nyilvánosan és hangosan elmondani a bécsieknek.¹⁴ Ezért tartom elképzelhetőnek, hogy a bevett kegyességi gyakorlaton túl mégis kaphatott valamilyen konkrét iránymutatást a pécsi magisztrátus az imaórák és a böjtölés tekintetében, akár a pestisrendeletek keretében.

Két évvel később szintén későn, csupán az első pestises halálozásokat követő napon alakult meg a városi *Consilium Sanitatis*, azaz az egészségügyi tanács.¹⁵ A városi szenátorok és a külvárosi tanácsstagok mellett a kanonokok és a szerzetesrendek is képviseltették magukat. A tanács élén az előző évben, azaz 1712-ben Pécsre érkezett Maximilian Josef von Minzenriedt bécsi orvosdoktor állt.¹⁶ Von Minzenriedtet egyenesen Bécsből küldték Baranya vármegyébe, s alkalmazásáról a főispáni tiszet betöltő pécsi püspök döntött. Valószínűleg a fenyegető újabb járvány miatt helyezték Pécsre, hiszen a császári hadsereg katonaorvosa volt, aki a pestis elleni védekezésben tanúsított kiemelkedő szolgálataiért nemességet kapott.¹⁷ Nyilván közrejátszott a döntésben, hogy tapasztalt szakemberként tartották számon Bécsben.¹⁸ A várakozásnak meg is felelt, mert igyekezett gyorsan és

¹¹ MNL BaML IV.103. Pécs város tanácsának iratai (1681–1868) a. Tanácsülési Jegyzőkönyv. 82; Nagy 1982: 118, 156.

¹² Kollonich bíboros *Ordo Pestis*ében Szűz Mária mellett a korszak népszerű pestisszentjeinek (Xavéri Szent Ferenc, Szent Rókus, Sebestyén és Rozália) segítségül hívását ajánlja hathatós orvossággént, Linzbauer 1852: 371.

¹³ Nagy Lajos 41 pécsi és ürögi halálos áldozatot talált.

¹⁴ Linzbauer 1852: 312.

¹⁵ Nagy 1982: 122.

¹⁶ Nagy 1982: 118–120.

¹⁷ Hellebach 1825: 534.; Geßner 1740: 27–32.

¹⁸ A császári kormányzat Pozsonyba és Szegedre is egy-egy katonaorvost küldött, vö.

hatékonyan megszervezni a járványvédelmet a városban. Amikor augusztus 7-én értesült az első halálesetekről, azonnal szemlét rendelt el, és másnapra összehívta az egészségügyi tanácsot.

A közelgő pestis híre voltaképpen már augusztus elejére elérte Pécsset, mert az első áldozatot – egy beteg cseléd lányt – éppen a pestises fertőzés gyanúja miatt tette az utcára a gazdasszonya.¹⁹ Erre utal az is, hogy még az egészségügyi tanács megalakulása előtt, a védelmet megerősítendő, megkettőzték a városkapukon szolgáló őrk számát augusztus elsejével. Ki- és belépni innentől csak engedéllyel lehetett, a nem pécsi illetőségűeknek pedig el kellett hagyniuk a várost. Számukra olyan igazolást állítottak ki, amiben az szerepelt, hogy nem fertőződtek meg Pécssett, és olyan helyen sem jártak, ahol megfertőződhetek volna. Neveiket gondosan feljegyezték, hogy később igazolni lehessen, kik kaptak menlevelet.²⁰ A passzusokat nem osztogatták ingyen, az értük befolyt pénz alamizsna volt, amit a pestiskórház költségeire fordítottak. Augusztus 8-án kidobolták és a templomokban is kihirdették, hogy aznap este kilenc óráig nemcsak az idegeneknek, hanem a közeli települések lakóinak is távoznuk kell Pécsről, különben erőszakkal űzik ki őket.²¹ A város tehát bezárult, de nem teljesen, mert akadtak, akik a pestis hírére a városi szőlőkbe menekültek, vagy legalább a szeretteiket küldték oda.²² Joannes Georgius Liebl, a városi sebészek egyike a szőlőbeli házukba vitte gyermekágyas feleségét a csecsemővel, majd a kislányukat is kiküldte, ám hiába, mert egész családjá, s ő maga is a járvány áldozata lett.²³ Október 28-án egy fiatal legény szintén a szőlőben halt meg, november 10-én pedig két holttestet találtak a szőlőhegyen.

A várost illegálisan elhagyókra pénzbüntetés várt, ahogyan azokra is, akik bár tudtak az esetről, nem jelentették azt az egészségügyi tanácsnak. Carolus Antonius Primbs tisztelendő úrról történetesen a majorsági épületét a pestiskórház lelkészének szállására felajánló Kapucsy György főplébános és kanonok tudósította a tanácsbelieket szeptember 16-án. Primbs ugyan érvényes passzussal távozott a fertőzött városból még augusztus 10-én, de ahelyett, hogy az eredeti úti céljára ment volna, meg sem állt egyenesen Mohácsig, miközben számos egyéb helységet is útjába ejtett, „engedély nélkül”. Mohácsi tartózkodása után visszatért Pécsre, ám

Magyary-Kossa 1929: 123.

¹⁹ Nagy 1982: 147.

²⁰ Nagy 1982: 142–144.

²¹ Nagy 1982: 157

²² Rayger Károly orvos feljegyezte, hogy Pozsonyban az 1679-es járvány idején sokan kimentek a városi szőlőkbe vagy a Duna partjára, s ott kunyhókban, sátrakban, csónakokban húzták meg magukat, Vámosy 1901: 151.

²³ Nagy 1982: 126, 148–149.

a kiszabott büntetést (24 forintot) nem fizette meg, ezért az egészségügyi tanács végrehajtást rendelt el a házára.²⁴

A fertőzött vagy fertőzésgyanús házak lezárását és a lakók rendszeres ellenőrzését augusztus 10-én rendelték el. Ekkor hirdették ki azt is, hogy ha bárki gyanús esetet észlel a háztartásában, akkor azt köteles jelenteni, különben büntetést fizet. Mi sem árulkodik jobban a pestistől való rettegésről, mint az, hogy a gyanús eseteket rendszeresen eltitkolták. Így tettek Lippai Mátyásék a beteg cselédlányukkal, s inkább kidobták a szerencsétlent, minthogy jelentették volna a bajt. De hallgatott négy napig betegen fekvő fogadott lányáról Wolffgang Zanggl lakatosmester is, egészen addig, míg az meg nem halt, és ki kellett hívni hozzá a kirurgust. Mikor augusztus 12-én fény derült a betegsége okára és arra, hogy a cselédlányuk is elkapta a pestist, az egészségügyi tanács pénzbüntetést szabott ki rá, és Zanggl házát a teljes háznéppel egyetemben vesztegzár alá helyezték. Ugyanígy büntették meg a Zanggl szolgálójához elhívott, siklósi illetőségű borbélysebeszt, mert az elküldte ugyan a beteget a járványkórházba, de eltitkolta von Minzenriedt elől a pestises tüneteket. Mindebben – az egészségügyi tanács szerint – a haszonszerzés vezette, mert azt szeretne volna, hogy a saját műhelyében kezelhesse a pestises betegeket. Mivel a lakatosmester felesége fennhangon bírálta a szigorú rendelkezéseket, aztán előbb nem eresztette be a seborvost, majd pedig nem engedte lezárni a házat, s végül nekiesett a vesztegzár ellenőrzésével megbízott sírásóknak, másnap még szigorúbb büntetéseket helyeztek kilátásba a szabályok ellen lázadók és az azokat megsértők számára, például utcasöprést. Volt, akit egy kódarabbal a nyakán vezettek végig a városon a sírásók.²⁵

A pestises betegeket a Szigeti városkapun kívül álló járványkórházba vitték vagy kísérték, a fertőzésgyanús embereket pedig a házukba zárták, vagy a Kapucsy kanonok által felajánlott karanténépületben helyezték el. Ugyanide kerültek rendre a pestises betegekkel érintkező sírásók, illetve a járvány elmúltával a kórház szakácsnője, a lelkész és a pestisből felgyógyult betegek, mielőtt bemehettek volna a városba. Kivételt csak Joannes Michael Kellerrel, a város megbecsült sebészével tettek, akinek megengedték, hogy a pestisben megbetegedve is a saját házában maradjon. Állandó őrséget rendeltek ki hozzá, és haláláig az otthonában ápolta őt Franzl, hűséges segédje.²⁶ A városfalon kívül eső kórház és a város között csupán a betegeket és a halottakat szállító sírásók, valamint a városban lezárt házakat naponta ellenőrző, arról jelentést tevő, illetve a betegeket is ápoló

²⁴ Nagy Lajos nem találta nyomát az iratok között, hogy a végrehajtás valóban megtörtént, vö. Nagy 1982: 144, 153.

²⁵ Nagy 1982: 150.

²⁶ Nagy 1982: 126–127, 144, 152.

seborvosok, továbbá a kórház közelében levő karanténházba tartó vagy onnan kijövő emberek mozogtak. Nagyon is érthető, hogy a pestises betegeket nem szívesen engedték el a betegápolás természetes közegét jelentő otthoni környezetből a családtagok. A pestiskórházat övező félelem még az orvoslásban jártas városi sebészt is elfogta, nem véletlen, hogy inkább az otthonában maradt, és a saját szolgálja gondjaira bízta magát. A pécsi lazaretben Liebl halála után egyetlen sebész maradt, s további ápolószemélyzetről nem szólnak a források, csupán a kórház – korábban a városi hóhér – szakácsnőjéről és a lányáról, aki segédkezett az anyjának, és közben maga is megkapta a pestist, de szerencsésen felgyógyult belőle.²⁷ A lazaretben dolgozók tehát valóban joggal tarthattak a megfertőződéstől, ezért olyanok is akadtak, akik megriadtak az életveszélyes munkától, és megszöktek az állomáshelyről, ahová kirendelték őket.²⁸ A pécsi pestissebészek azonban derekasan helytálltak.

A halottakat Pécsen a szintén a városon kívüli pestistemetőbe vitték, ami az akkori várostól nyugatra, a már említett Szent Rókus-kápolna közelében feküdt. Feltehetően már a korábbi, 1690–91-es pestisjárvány idején is ezt használták.²⁹ A temetés módjáról az emberek esetében nem rendelkezett külön az egészségügyi tanács, de a seborvos feljegyzéseiből és a Nagy Lajos által átnézett *Liber Mortuorum*-ból kiderül, hogy még a haláluk napján elföldelték a pestisben meghaltakat. Az országos pestisrendeletekből tudjuk, hogy a temetéseket elsősorban a tömeges részvétel és az azt követő duhaj torozás miatt sem engedélyezték a járvány ideje alatt. Az egészségügyi tanács ugyan kidoboltatta, hogy „mindenféle tánc, mulatás, nyilvános összejövétel és gyülekezés [...] tilos”,³⁰ ám a városból nem ismerünk olyan eseteket, hogy a lakosság tiltakozott volna akár a pestisben elhunytak gyors és leegyszerűsített eltemetése, akár a temetések és halotti torok beszüntetése miatt, mint ahogyan az 1739-ben Kecskeméten és Békésen vagy 1742-ben Debrecenben is megtörtént.³¹

Valószínű, hogy a járvány idejére előírt, a hozzátartozók kizárásával történő temetések viszolygást keltettek. Az ellenállás halvány jeleként értelmezhetjük, hogy a lezárt házakban haldokló vagy elhunyt betegeket igyekeztek eltitkolni a hatóságok előtt. A már említett Zangglné például nemcsak a fogadott lányukról hallgatott, de a vesztégzár után pár nappal a férje halálát sem jelentette be

²⁷ Nagy 1982: 132–135.

²⁸ Magyary-Kossa több példát is hoz a „gyáva” pestisorvosokról és sebészekről, vö. Magyary-Kossa 1929: 123–125.

²⁹ Nagy 1982: 136.

³⁰ Nagy 1982: 148.

³¹ Szeged, Kecskemét: Szentgyörgyi 2020; Debrecen: Sz. Kristóf 2020b.

a seborvosnak. Ezért 24 forintra büntették, amit a járvány elvonultával be is hajtottak rajta.³²

Mennyei határvédelem – földi határsértők

A pécsi pestisrendeletek a pestistől óvó, illetve a csapást elhárító „égi orvosságokkal” is szolgáltak, azaz olyan intézkedéseket is tartalmaztak, amelyek a bűnbánat gyakorlására és a keresztény erkölcsöknek megfelelő életmódra szólították fel a lakosságot. Már esett szó a korábbi pécsi pestisjárványok kegyességi megnyilvánulásairól, de az 1713-as járvány idején keletkezett feljegyzések alapján részletesebb képet alkothatunk ezekről.

Az egészségügyi tanács augusztus 11-i határozataiban egy nagyszabású közös lelkigyakorlatra tett javaslatot, amihez Kapucsy György főplébános hozzájárulását kérték. A város teljes lakosságának háromnapos engesztelést helyeztek kilátásba, és ennek teljes időtartamára kenyéren és vízen való böjtölést írtak elő. Délelőtt 10-től pedig könyörgésen kellett részt venni, ahol az előre meghatározott imákat mondták el a templomok elé kihelyezett oltáriszentség előtt. Estefelé ugyanott kellett fohászkodni a védőszentekhez.³³ Valószínűleg a korszak népszerű pestisszentjeire, azaz Szent Sebestyénre, Szent Rókusra,³⁴ Palermói Szent Rozáliára, esetleg még Xavéri Szent Ferencre és Borromei Szent Károlyra³⁵ utaltak az általánosító megnevezéssel. Az imákat egy adott jelre együtt letérdelve, végig térden kellett elmondani. Augusztus 16-án is hoztak még egy vallásgyakorlatra vonatkozó határozatot, amiben arra utasították a pécsi domonkosokat, hogy a rózsafüzérimát ne este, hanem a hajnali misén végezzék.³⁶

A természeti csapásokat elhárító kollektív kegyességi megnyilvánulások között nemcsak a fentihez hasonló nyilvános könyörgések, hanem a körmenetek is fontos szerephez jutottak a 18. századi pestisjárványok idején. A körmenet a teret bekerítéssel lehatároló, óvó-védelmező funkciót betöltő vallásos rítusok keresztény formája.³⁷

A barokk kor keresztény vallásosságában a processziókat rendszerint valamilyen természeti csapás és a járványos betegség megelőzéséért vagy a megszűné-

³² Nagy 1982: 155.

³³ Nagy 1982: 148.

³⁴ Gecser 2017; Szilárdfy 2003; Bálint 1975; Tóth G. 2020.

³⁵ Jones 2005; Tóth G. 2020.

³⁶ Nagy 1982: 149.

³⁷ Pócs 2002.

séért tartották meg.³⁸ Erre tettek fogadalmat az 1710-es pestis után a pécsiek is, amikor a jezsuiták vezetésével két engesztelő körmenetet szerveztek 1712-ben, hálaadásképpen a járvány megszűnéséért: az egyiket húsvétkor, a másikat pedig az úrnap körmenet részeként.³⁹ Nem ismerjük e processziók útvonalát, de azt tudjuk, hogy a következő pestisjárvány után rendszeresen megtartott hálaadó körmenetek érintették a Havi Boldogasszony-kápolnát. A tomboló járvány ideje alatt azonban szigorú tilalom vonatkozott a csoportos vallási megmozdulásokra, így a körmeneteket és a zárandoklatokat elhalasztották.⁴⁰

A 12 gyűdi pestiscsoda között négy is van, ami a pestistől való megmenekülésért fogadott zárandoklat teljesítését örökíti meg.⁴¹ Az 1737–43 között dúló pestisjárványt marhavész is kísérte,⁴² ennek ez emlékét őrzi a zombori polgárok és állataik csodás megmeneküléséről szóló történet. A fogadalom letétele után a Gyűdi Mária megállította a ragályt, s hálából az egész város Gyűdre zárandokolt.⁴³ Még ugyanebben az évben a szabadkai hívek is hasonló célból keresték fel Gyűdöt,⁴⁴ 1762-ben pedig Chiolnich Antal diakóvári püspök tett fogadalmat „Istennek és a Boldogságos Szűz Máriának” csoportos zárandoklatra az egyházmegyéje nevében, „ha Isten fertőzés nélkül megőrzi” (*quod si Deus [...] immune servaverit*) az állatokat a járványtól.⁴⁵

A negyedik eset különösen érdekes a számunkra, mert ebben a processzió-nak azzal a típusával találkozunk, ami nemcsak hogy ismételtén kijelöli és újra megerősíti a szent tér határait, hanem éppenséggel kiterjeszti azt. A bátaszékiek az 1739-es pestisjárvány idején tettek fogadalmat a Gyűdi Máriának, és ekkor történt a csoda: a járvány a fogadalom letételével azonnal megszűnt. A falu rögvést fel is kerekedett és elindult Gyűdre. A pestis azonban ekkor még bőven tombolt Tolna és Baranya vármegyében is. Mégis, amerre a bátaszékiek menete elhaladt, a települések sorra „megtisztultak a járványtól.” Vagyis a körmenettel valósággal kiűzték a pestist, s ez a motívum azokat a rítusokat – például a kiszehordást – idézi, amelyekkel a járványt és a betegséget kiűzték vagy kihordták a településről.⁴⁶

³⁸ Tüskés 1993: 113–115.

³⁹ Márfi 2002: 48.

⁴⁰ Gecser Ottó a perugiai pestis idejéről gyűjtött össze olyan eseteket, amikor a járvány közben is szerveződtek a körmenetek, és igen sajátos módon járták be a várost, lásd: Gecser 2020.

⁴¹ Részletesen lásd: Kis-Halas 2020: 216–222.

⁴² Dávid 1972; Faragó 2007: 21–28.; Perlaki-Majoros 2003: 153–154.

⁴³ L3/43, N/30v, L1/57.

⁴⁴ L1/187, N/77r

⁴⁵ L1/176, N/73v

⁴⁶ A rítusról és annak 17–18. századi előzményeiről Manga János (1969) írt részletesen.

Összegzés, következtetések

Láthattuk, hogy a 17–18. századi császári és városi pestisrendeletek jelentős mértékben átrajzolták a mindennapi élet térbeli-fizikai határait, egyúttal erőteljesen átalakították a közösségi érintkezés proxemikáját és ezzel a személyközi kapcsolatokat, s mindkét területen erősen kontrollálták a határok átjárhatóságát. Az egyén fizikai és társadalmi mozgásterének és kapcsolattartásának korlátozása, például az elzárás és a kirekesztés, nemcsak a hatalomgyakorlás formája volt, hanem a hatalom modern válságkezelési stratégiájának is fontos része lett, ahogyan arról Michel Foucault ír a *Felügyelet és büntetés* egy fejezetében egy újkori pestisrendelet előírásait elemezve.⁴⁷ A pestis által okozott káoszból az éberség, a „szüntelen felügyelet”, a nyilvántartás „hálójába” rekesztett egyének és a legszemélyesebb terek állandó megfigyelése, ellenőrzése teremti meg a zárt, lehatárolt, merev rendet, hasonlóan ahhoz, ahogyan Jeremy Bentham Panoptikon-börtöntervezete megvalósítja a személyes tér és az interakciók állandó kontrollját egy erre a célra kifejlesztett építészeti szerkezettel.⁴⁸

A pestis ellen alkalmazott egyházi (katolikus) medicina kevésbé fegyelemközpontú, mint a világi hatalom módszerei. A pestisről szóló csodatörténetekből, s még inkább a róla szóló prédikációkból⁴⁹ egyértelműen kiderült, hogy a járványt Isten büntetéseként, figyelmeztetésként értelmezték, amitől – értelemszerűen – kizárólag isteni segítséggel lehetett megmenekülni. A pestis elleni hathatós védelmet tehát csak a mennyei orvosoktól remélhették, amellet persze, hogy betartották a világi hatóságok utasításait. Ezt bizonyítja számos csodatevőként tisztelt Mária-kép és -szobor elterjedése a 18. században, ahogyan azt a Pécsi Egyházmegye példáján láthattuk. Másrészt a járványok hatására éledt újjá a régióban a középkori pestisszentek (Sebestyén és Rókus) tisztelete, és terjedt el Palermói Szent Rozáliának, Xavéri Szent Ferencnek és Borromei Szent Károlynak már a Tridentinum után született kultusza. A pestis idején tett fogadalmak nyomán létesített kápolnák, oltárok az egyházmegye városaiban és uradalmi központjaiban (például Pécsen, Siklóson, Bólyban, Bátaszéken), a városok és községek főterén emelt Szentháromság- vagy pestisoszlopok látványa egyrészt a kegyes és erényes életmódra intette, másrészt a folyamatos és éber mennyei védelemről biztosította a közösségeket.

⁴⁷ Foucault a vincennes-i hadilevéltárban levő rendeletre hivatkozik, lásd: Foucault 1996: 195.

⁴⁸ Foucault 1996: 195–228., különösen 197, 200–201.

⁴⁹ Kis-Halas 2021.

A pécsi és máriagyúdi esetekben egyrészt azt figyelhettük meg, hogy a pestis ideje alatt, illetve a járvány elmúltával elterjedt kollektív devóciós formák, azaz a szabadtéri misék, a nyilvános közös engesztelő imák, a processziók kiszakították az embereket a pestisrendeletek által korlátozott és behatárolt fizikai térből. Ugyanakkor fegyelmezett megmozdulásokra kényszerítették őket, amelyek egységéből senki sem vonhatta ki magát. Másrészt ráirányult a figyelmünk egy másik proxemikai jelenségre is, méghozzá arra, ahogyan ezek a közösségi rítusok létrehoznak, illetve életre keltenek egy, a kultushelyek és szakrális objektumok által védett, megszentelt teret, ami a pestissel fertőzött terület szakrális ellenpontjaként szolgál, és ahonnan a pestis mennyei-égi gyógyírja várható.

Források

L1 = *Liber memoriarum Tomus I.* 1772. Budapest Ferences Levéltár, VI. 17. (Máriagyúd). Régi Levéltár I/b 5.

L3 = *Liber memoriarum. Tomus III. Bibliotheca Mariana Judensis (Rukopis)* 1910. Budapest, Ferences Levéltár, VI. 17. (Máriagyúd). Régi Levéltár I/b.

N = *Zu grösserer Ehr und Glory Gottes und der alleseeligsten Jungfrau Maria...* (S. m. l. a., post 1771), PEK TGYO Kt., Ms 218.

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

IV.103. Pécs város tanácsának iratai (1681–1868) a. Tanácsülési jkv.-ek (1707–1847) az 1707–1740 közötti időszak (2 kötet)

Pest-Beschreibung und Infections-Ordnung...[1680] 1713. Wien: Heyinger.

Raus Cirill 1774: *Különös beszédek a B. Szűz Mariáról akár melly kegyelmekkel tündöklő helyeken alkalmazandók.* Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemény PEK TGYO Kt., Ms 417.

Hivatkozott irodalom

Balla Gergely 1856: *Nagy-Kőrösi Krónika.* (Jegyzetekkel s oklevéltárral ellátva kiadta Szabó Károly és Szilágyi Sándor.) Kecskemét.

Bálint Sándor 1975: Adalékok a pestisjárványok magyarországi hiedelemvilágához (Szent Sebestyén, Szent Rókus és Szent Rozália tisztelete). In: Antall József – Buzinkay Géza (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon.* (Orvostörténeti Közlemények – Supplementum 7–8). 225–243.

- Dávid Zoltán 1972: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de historia artis medicinae* (69–70.) 75–131.
- Faragó Tamás 2007: Adatok a pestisjárványok magyarországi történetéhez. A máramarosi példa. *Korall* (8.) 30. 19–60.
- Foucault, Michel 1996: *Discipline and Punish. The Birth of the Prison.* (Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris, 1975. Translated from French by Alan Sheridan.) New York.
- Gecser Ottó 2016: Doctors and Preachers against the Plague: Attitudes toward Disease in Late Medieval Plague Tracts and Plague Sermons. In: Barbara S. Bowers – Linda Migl Keyser (eds.): *The Sacred and the Secular in Medieval Healing. Sites, Objects and Texts.* London – New York, 78–102.
- Gecser Ottó 2017: Intercession and Specialisation. St Sebastian and St Roche as Plague Saints and their Cult in Medieval Hungary. In: Marie-Madeleine de Cevins – Olivier Marin (eds.): *Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (xie-début du xvie siècle).* (Hagiologia 13.) Turnhout, 77–108.
- Gecser Ottó 2020: Fuir ou bien faire une procession? Peste, religion et peur de la contamination à Pérouse au XVe siècle. In: Élise Boillet – Gaël Rideau (sous la direction de): *Textes et pratiques religieuses dans l'espace urbain de l'Europe moderne.* Paris, 51–72.
- Geßner, Christian Friedrich 1740: *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftgießerey... Band 2.* Leipzig. (https://www.deutschestextarchiv.de/gessner_buchdruckerkunst02_1740. – letöltés: 2020. június 28.)
- Hellbach, Johann Christan von 1825: *Adels-Lexikon...I. Band,* A bis K. Ilmenau.
- Jones, Pamela M. 2005: San Carlo Borromeo and Plague Imagery in Milan and Rome. In: Alexander Gavain Bailey – Pamela M. Jones – Franco Mormando – Thomas W. Worcester (eds.): *Hope and Healing: Painting in Italy in a Time of Plague 1500–1800.* Worcester, 65–96.
- Kis-Halas Judit 2020: *Boszorkányok, gyógyítók és a Gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás rendszerei az újkori Dél-Dunántúlon.* Budapest.
- Kis-Halas Judit 2021: „Mária arany nyilas szállás.” A pestis egy 18. századi ferences szerzetes prédikációiban. In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása.* Budapest, 367–386.
- Lantosné Imre Mária 1998: Szakrális táj és kultusz a pécsi egyházmegyében III. Kápolnák. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 41–42. (1996–97). 115–147.

- Linzbauer, Franz Xaver 1852: *Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae*, Tom. I. Budae.
- Magyary-Kossa Gyula 1929: A pestisorvos. In: uő: *Magyar orvosi emlékek I–II*. Budapest, 119–137.
- Manga János: 1969: A magyarországi kiszehajtás történeti rétegei. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* (26.) 1–4. 114–142.
- Moess Alfréd 1975: Az 1739–40. évi pestisjárvány a távolból és a közelből. *Orvostörténeti Közlemények* (75–76.) 59–85.
- Moess Alfréd – Román Éva M. 1980: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben. Adalékok az 1739. évi járvány történetéhez. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 7. 117–130.
- Nagy Lajos 1982: Az 1710. és 1713. évi pécsi pestisjárvány. *Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1981*. 115–146.
- Novák László Ferenc 1982: Pestis-, himlő- és kolerajárványok Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII–XIX. században. In: Iványosi Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából IV. Egészségügy*. (Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai VI.) Kecskemét, 275–392.
- Novák László Ferenc 2016: Pestis a Három Városban. *Forrás* (48.) 4. 88–103.
- Őri Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. *Történeti demográfiai évkönyv* 6. 115–162.
- Padányi Biró Márton 1761: *Ünnep-napokon, Diaetáknak alkalmatosságával, 's egyéb jeles napokon mondatott külömb-külobb féle sok szép prédikációk...* Győr.
- Pázmány Péter 1768: *A' Romai Anya-Szent-Egy-Ház szokásából Minden Vasárnapokra és egy-néhány Innepekre rendeltt Evangeliomokrúl Predikációk...* Nagy-Szombatban.
- Pócs Éva 2002: Tér és idő a néphitben. In: uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok* I. Budapest, 9–39.
- Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János (szerk.) 2020: *Pécs története III. A hódoltság korában (1543–1686)*. Pécs–Budapest.
- Sz. Kristóf Ildikó 2020a: „Sír a lélek benne, hogy nem temethet úgy, mint régen.” Pestis és lázadás Debrecenben, 1739–1742. *Sárospataki Füzetek* (24.) 1. 17–29.

- Sz. Kristóf Ildikó 2020b: „His Soul Is Weeping inside That He Cannot Bury the Dead as before.” Plague and Rebellion in Debrecen (Hungary), 1739–1742. *Religions* (11.) 12. 687. (<https://doi.org/10.3390/rel11120687>)
- Székely Gábor 2019: Kecskemét és a Rákóczi-szabadságharc. Mindennapok két tűz között. *Bácsország* (89.) 4. 37–44.
- Szentgyörgyi András SchP 2020: *A piaristák az utolsó magyarországi pestisjárvány idején Szegeden és Kecskeméten*. 2020. március 20. (<https://archivum.piarista.hu/h%C3%ADr/a-piarist%C3%A1k-az-utols%C3%B3-magyarorsz%C3%A1gi-pestisj%C3%A1rv%C3%A1ny-idej%C3%A9n-2-szegeden-%C3%A9s-kecskem%C3%A9ten>. – letöltés: 2021. február 22.)
- Szilárdfy Zoltán 2003: Palermói Szent Rozália ikonográfiájához. In: uő: *Ikonográfia – Kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Budapest, 205–212.
- Tóth G. Péter 2020: *Boszorkánypánik és babonatéboly*. Budapest.
- Tüskés Gábor 1993: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Budapest.
- Vámosy István 1901: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony.